

Кучеренко В. О.,
здобувачка,
Бердянський державний педагогічний університет;
Юносова В. О.,
кандидатка філологічних наук, доцентка,
Бердянський державний педагогічний університет

ЛЕКСИКА ОБМЕЖЕНОГО ВЖИВАННЯ В СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ЗВОРОТІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Художня література, яка відображає дійсність у художніх образах, є невичерпним джерелом дослідження різних груп лексики української мови. Вивченням семантики лексики обмеженого вживання займалися Н. Бойко, І. Веремійчук, С. Єрмоленко, О. Кабиш, О. Селіванова, Л. Ставицька, В. Чабаненко та ін. Фразеологічні одиниці були предметом дослідження таких лінгвістів, як Л. Булаховський, В. Виноградов, А. Коваль, Л. Скрипник, В. Удовиченко, В. Ужченко та ін. Предметом нашого дослідження стала лексика обмеженого вживання в складі фразеологічних зворотів та її семантико-стилістичні особливості. Роботу здійснено на матеріалі роману Люко Дашвар «РАЙ.Центр». Загальний наклад книжок цієї авторки складає вже понад 300 тисяч примірників, через що багато українських ЗМІ називає її «найтиражованішою письменницею країни», що й зумовило вибір матеріалу дослідження.

Мета роботи – виявити семантичні групи лексики обмеженого вживання в складі фразеологізмів роману Люко Дашвар «РАЙ.Центр» та з'ясувати їхню стилістичну роль.

Фразеологізми – це стійкі мовні звороти, які характеризуються цілісним значенням. Вони, як і слова, розрізняються за стилістичним уживанням. Зокрема, лінгвісти виділяють такі типи фразеологічних зворотів:

- міжстильові фразеологічні звороти: *в борги залізити, не виходити з голови, опускати руки, пробивати дорогу*;
- фразеологічні звороти розмовно-побутового характеру: *всипати перцю, вскочити в халепу, тінун на язик, як корові сідло*;
- фразеологізми книжного характеру: *в амбіцію вдаритися, вести річ, на злобу дня*;
- фразеологічні архаїзми та історизми: *вавилонське стовпотворіння, притча во язицех, без царя в голові* [5].

У складі фразеологічних зворотів розмовно-побутового характеру можна виокремити дві групи: розмовні і просторічні.

Розмовні фразеологічні звороти характеризуються буденністю, вони повсякденно вживаються в побутовому невимушеному спілкуванні, а також у художній літературі для пожвавлення діалогів. Їм властиве не грубе емоційно-експресивне забарвлення, вираження іронії, жарту, фамільярності.

Просторічні фразеологізми – це найбільш знижена частина всього фразеологічного запасу. Сфера їх уживання така ж, як і в розмовних, але особливо виразна зниженість (вульгарність, лайливість, грубість) зумовлена наявністю в їхньому складі відповідних лексем. Наприклад, зіставивши два фразеологізми *не лізе в рот* (розм.) і *не лізе в пельку* (прост.), помічаємо виразну знижену конотацію останнього, оскільки нейтральний іменник *рот* замінено на іменник *пелька*, що має вульгарне значення.

Аналіз лексем обмеженого вживання у складі фразеологізмів роману Люко Дашвар «РАЙ.Центр» дозволив здійснити їх класифікацію.

Найбільшу групу становлять фразеологічні звороти, які містять у своєму складі розмовну лексику. Серед них зафіксовані конструкції, що мають різне експресивно-емоційне забарвлення – від позитивного до зневажливого.

Значну групу утворюють фразеологічні звороти, які вживаються в повсякденному мовленні. Найчастіше вони передають фізичний стан або дію людини, як-от: *Хазяйці в голову стукнуло – і хлопець на вулиці. А якби зима?* [1, с. 5], де *стукнуло в голову* – «раптово виникло, сплигло у свідомості що-небудь» [4]; *А ти чого тут? Мала би в Іспанії байдики бити* [1, с. 102], де *бити байдики* – «нічого не робити, байдикувати»; *Макс і Гоцик не спали, хоч і збиралися, бо зранку – до Дніпра, зустрівся з товаришем дивакуватого дідугана в капітанському кашкеті, умовити його плисти до Десни, навішати на вуха все, що тільки можна, аби погодився* [1, с. 100], де *навішати локшину на вуха* – «брехати, відволікати від суті розмови, вводити в оману»; *Сердюка Рома знає як облупленого* [1, с. 58], де *знати як облупленого* – «мати повне уявлення про характер, поведінку і т. ін. кого-небудь»; *Свиря очі витріщив. Мишишку в бік – штрик* [1, с. 4], де *витріщити очі* – «дуже здивуватися, остовпіти, широко розкривши очі»; *Пишна жіночка років сорока роздратовано глянула на компанію і дала*

ляпаса худому чоловіку, що виник поруч із нею [1, с. 6], де *давати (дати) ляпаса кому* – «бити, карати кого-небудь»; ...*займався рекетом, на цьому потроху багатів і накинув оком на кінотеатр у спальному районі* [1, с. 72], де *накидати (накинути) оком на кого, кого* – «помічати кого-небудь, звертати увагу на когось, щось»; *Чули? Пріська, жона гетьмана Дорошенка, у гречку скочила* [1, с. 36], де *вскочити в гречку* – «зраджувати своїй дружині; вступати в позашлюбний інтимний зв'язок».

Рідше трапляються фразеологізми, що характеризують людину або позначають ознаку дії, напр.: *Коханця молодого завела, та без сорому, пропаща душа! Без сорому!* [1, с. 36], де *пропаща головонька (душа і т. ін.)* – «а) (хто) про обездолену людину; б) (у кого, чия) яка належить такій людині, характеризує її» [4]; – *Ламай двері, куме Микишко, бо загине поважний чоловік ні за цапову душу!* [1, с. 87], де *ні за цапову душу* – «даремно, марно».

Розмовні фразеологізми можуть набувати жартівливого характеру, як-от: –*Ну... Питай, як лізеши всюди поперед батька в пекло, – штовхонує Свирю Микишка* [1, с. 40], де *лізти поперед батька в пекло* – «випереджати інших у чому-небудь; вириватися, вискакувати наперед; виявляти нетерплячість»; – *А як руки чешуться? – спитав Свиря. – Язик у тебе, куме, чешеться!* – *відповів Микишка* [1, с. 33], де *руки сверблять (свербіли) у кого, кому* – «комусь дуже хочеться побитися з ким-небудь, ударити когось»; *язик свербить* – «хто-небудь має сильне бажання розповісти щось або поговорити про щось» [4].

Іноді у фразеологічних зворотах розмовного характеру авторка відображає зневагу до певного персонажа: *Вам погано? – порт'єс напружився. Не вистачало ще, щоб дивний гість дуба дав* [1, с. 26], де *дати дуба* – «померти» [4]; *Свідок нічної пригоди біля пішохідного мосту Іван Степанович Гусько вночі теж спати звик, а не лясси точити* [1, с. 59], де *точити лясси* – «вести жартівливі, пусті розмови» [4]; *Бо на дибі такі говірки враз кривавою юшкою вмиваються...* [1, с. 40], де *вмитися кривавою юшкою* – «залитися кров'ю, будучи побитим, пораненим» [4].

У романі зафіксовано трансформований фразеологізм: *Пику розумом зашилив* [1, с. 2]. Відомий фразеологічний зворот *Закопилювати (закопилити) губу (губи)* у словниках має ремарку *розм.* зі значенням «виставляти наперед вип'ячувати (губу, губи), надаючи своєму обличчю презирливого або гордовитого виразу» [4]. Уживши замість нейтрального слова *губа* іменник *пика*, письменниця змінила емоційне забарвлення вислову, надавши йому зневажливого відтінку.

Уживання в складі фразеологічних зворотів зменшено-пестливих лексем загалом не змінює значення вислову, але надає йому більшого позитивного відтінку, допомагає авторці краще змалювати персонаж, передати емоційне ставлення до співрозмовника або виявити настрої, пор.: *Люба видрала чашку з Гоцикових рук, бровки насупила* [1, с. 11], де *насупити брови* – «виражаючи незадоволення, гнів і т. ін., зсуваючи брови,

морщити лоба» [4]; *Тримай кулачки, любий* [1, с. 81], де *тримати кулаки* – дуже поширена фраза, коли ми хочемо налаштувати своїх рідних і близьких на удачу, особливо перед важливим заходом; *Сви́ря вчепився у хлі́б із салом обома руками. А не їсть. До носа підніс. О-ой, нене! Слинкa тече...* [1, с. 20], де «[аж] слі́на [(з ро́та, по губа́х)] ко́титься (тече́, набіга́є і т.ін.) / покоті́лася (потекла́, набі́гла і т.ін.) кому́, у кого́ і без додатка –кому-небудь дуже хочеться з'їсти, випити щось або хто-небудь передчуває насолоду від чогось смачного, апетитного» [4].

Просторічні фразеологізми містять у своєму складі лайливу і вульгарну лексику. Здебільшого ці вислови передають наказ, спонукання до дії в грубій, непристойній формі, а також виражають різні негативні почуття (гнів, незадоволення тощо). Зокрема, в романі засвідчено вживання фразеологізму *йти під три чорти*, що «уживається як лайка, якою проганяють або проклинають когось» [3]: *Зачинився у кабінеті – пішли ви усі під три чорти* [1, с. 77]; – *Пішов ти під три чорти!* –процідила пані [1, с. 11]. Проте авторка здійснила низку трансформацій цього фразеологізму, замінивши в ньому дієслово, пор.: *Підпливи до берега! Висади мене і котися під три чорти!* [1, с. 88]; *Крок перший – вислухав Рому Шиллера і демонстративно послав під три чорти* [1, с. 65]; – *Хай живе?! Зараз поїду і відпушу під три чорти. Тільки накажіть* [1, с. 84]. Унаслідок такої заміни вони набули дещо іншого семантичного відтінку. Те ж саме спостерігаємо і в інших фразеологічних зворотах, пор.: – *Стули пельку і не варнякай!* – наказав Сердюк [1, с. 79]. Фразеологічні словники фіксують такий вислів *заціпити, заткнути) рота кому, зневажл.; стулити губи кому*. Коли ж нейтральну лексему *рот* або *губи* замінити на виразно забарвлену лексему *пелька*, то вислів набуває вже не зневажливого, а вульгарного відтінку. У сучасній літературній мові наявний фразеологічний зворот *пом'яти / м'яти боки (рєбраі т.ін.) кому*, що має значення «нанести комусь удари; побити когось». Авторка використала замість іменника *бік* або *ребро* лексему *морда*, що має виразне вульгарне забарвлення: *...хвилин двадцять м'яв морди помічникам, а потім зателефонував Ромі Шиллеру* [1, с. 68]. У цьому випадку сталося поєднання двох фразеологічних зворотів: *пом'яти / м'яти боки (рєбраі т.ін.) кому* та *Бити морду кому*, що має значення «бити кого-небудь по обличчю».

В усному мовленні, у художній літературі кінця ХХ – поч. ХХІ ст. активно вживається стилістично знижена розмовно-просторічна та емоційно-експресивна фразеологія різних соціальних прошарків, особливо в мовленні молоді. Розмовно-просторічний вибух у художній літературі 90-х, вважає Леся Ставицька, виник «як протест проти фальшивої сомнамбулічної масової свідомості з усіма її міфами, табу і тотемами. Цю свідомість десятиліттями плекала понура тоталітарна система з її принциповою монологічністю як вираз домінантного настрою» [2, с. 38].

У досліджуваних фразеологічних зворотах зафіксовано вживання значної кількості жаргонної та сленгової лексики. Це зумовлено потребою

відтворити мовлення того чи того персонажа твору. Зокрема, виявлено вживання лексики із жаргону кримінальних злочинців: *Хіба важко додумати? Не можете додумати на халяву, гоніть бабло!* [1, с. 49], де вислів *на халяву* має значення «безкоштовно, за чужий рахунок» [2]; *Нас на понти не взяти* [1, с. 95], де *брати на понт кого* позначає «діяти щодо когось, у т. ч. й на слідстві, погрозами, хитрістю, залякуванням та ін.» [2]; *Треба було думати, коли пішов секретарку заспокоювати, та так заспокоїв, що та копита відкинула* [1, с. 40], де *відкинути копита* – «померти» [2]; *Упіймаєш кайф і... по-швидкому...* [1, с. 16], де *ловити / зловити (піймати) кайф від чого* – «отримувати / отримати задоволення від чогось, насолоджуватися чимсь» [2]. На жаль, ці вислови з кримінального жаргону нині переходять до розряду молодіжної (сленгової) лексики.

Здебільшого вживання молодіжної лексики в складі фразеологічних зворотів надає останнім жартівливо-іронічного забарвлення, пор.: *Хлопець смикнувся, наче від електрошокера. Щелепа відвалилася. Тремтячою рукою до лоба* [1, с. 3], де *щелепа відвалилася* має значення «здивуватися» [2]; *До ранку мізки парив* [1, с. 23], де *парити мізки* – «займатися розумовою діяльністю» [2]; *Макар із Гоциком презирнулися – дах поїхав у Сигізмундівни?* [1, с. 50], де *дах поїхав* – «хтось божеволіє, втрачає здоровий глузд та самоконтроль» [2].

Отже, Люко Дашвар активно використовує лексику обмеженого вживання в складі фразеологічних зворотів, надаючи їм різних емоційно-експресивних відтінків, що значно поживляє діалогічне мовлення персонажів, допомагає авторці якнайточніше передати їхні характери, соціальний статус тощо.

Література

1. Дашвар Л. РАЙ.Центр [Електронний ресурс]: роман. URL: <http://book-online.com.ua/read.php?book=4119&page=17> (дата звернення: 14.06.2022).
2. Ставицька Л. Український жаргон: словник. Київ: Критика, 2005. 494 с.
3. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
4. Словник фразеологізмів української мови. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с.
5. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. Київ: Знання, 2007. 494 с.